

İslâm Düşüncesinin Teşekkül Döneminde Ebû Hanîfe'nin Siyasî Duruşu -Sivil İtaatsizlik Kavramı Bağlamında Bir Okuma-

Mevlüt UYANIK
GÜ Çorum İlahiyat Fakültesi

“Kim bir cana karşılık veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir cana kıyarsa, bütün insanlığı öldürmüş gibi olur. Her kim de bir canı kurtarırsa bütün insanlığı kurtarmış gibi olur. (el-Mâide 5/32)

Giriş

Felsefe tarihinin ilk dönemlerinden itibaren önemini koruyan sivil itaatsizlik kavramıyla özdeşleşmiş simge düşünürler olarak Atinalı Sokrates, Concordlu Thoreau, Hindistanlı Gandhi'yi sayabiliriz.¹ Acaba İslâm düşüncesinin teşekkül döneminde fikrî, itikadî ve fikhî akımlar ve bunların kurucu öznelere düşünceleri, bir de, siyaset ve hukuk felsefesi açısından ‘değer’lendirilse nasıl sonuçlar çıkabilir? Bu öncülenden hareketle, İslâm düşüncesinde ‘kurucu özne’ konumunda olan Hasan el-Basrî ile başlayan siyaset felsefesi merkezli ‘okuma’larımız² “İslâm’ın teşekkül devrinin büyük mütefekkirlerinden”³ birisi olan Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767) ile devam edecektir.

¹ Kz. Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, Afa Yay. İstanbul. 1994. *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (ed. Yakup Çoşar), Ayrıntı Yay. İstanbul. 2001; Felsefe tarihinde ilk itaatkâr sivil itaatsiz olan Sokrates'dir. Kendisine yapılan ve kanunî olduğu söylenen yasaya itaat etmemiş (iç tutum), bedelini canıyla ödeyerek onu çiğnemiş, (Gözlemlenebilir dış tutum) (Ökçesiz, *a.g.e.*, s. 21; Henri David Thoreau (1862)'nin ölümsüz risalesi “Devlete Karşı İtaatsizlik Üzerine” bu konuyla doğrudan ilgilidir. Metin için bkz. H D. Thoreau, *Doğal Yaşam ve Başkaldırı* (çev. Seda Çiftçi), Kaknüs Yay., İstanbul. 2001, s. 281-302; metnin tahlili için bkz. Robert b. Downs, *Dünyayı Değiştiren Kitaplar* (çev. Erol Güngör), Ötüken, İstanbul. 1998. Bu eseri, Hint düşüncesinin ahimsa (şiddetsizlik, tüm sevgi) ile bağdaştıran Gandhi, İngiliz emperyalizmiyle mücadelesinin temel esin kaynağı olarak görmüştür. Mohandas Karamchand Gandhi (1869-1948) batı ülkesinde hukuk eğitimi görmüş ve ilk defa Güney Afrika'da ırk ayrımcılığına uğrayan Hintlilerin hakkını kaba güç kullanmaksızın, şiddete başvurmadan gerçeğe hizmet etmeyi amaçlayan pasif direniş ile savunmaya başlamıştır. (Ökçesiz, *a.g.e.*, s. 35 vd) Hindistan'da aynı şekildeki eylemlerini 1917 yılından itibaren ortaya koyar. Sömürge durumunda ülkelerin aslında nasıl kurtulabileceğini göstermesi açısından eylemleri çok önemlidir. O kadar ki, şiddetsiz eylem, direnmenin yalnızca etkili bir aracı olmayıp, aynı zamanda toplumun –iktidarın ve kaba gücün ölçüsüzlüğünün engellenerek-iyileşmesinin felsefi temelini oluşturur. Bireysel bir değişimin toplumsal bir değişime nasıl yol açtığını göstermesi açısından bu önemlidir. (Ökçesiz, *a.g.e.*, s. 40; ayrıca bkz. Thomas Merton, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, (çev. Seda Çiftçi), Kaknüs Yay. İstanbul 2001; Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara. 1981, s. 314)

² Mevlüt Uyanık, *İslâm Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik, Hasan el-Basrî Örneği*, İstanbul. 2001, s. 115; Ahmed Reşid Paşa, *Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı* (Hazret-i İmâm-ı A'zam'ın Siyasî Terceme-i Hâli), sadeleştiren Mevlüt Uyanık, *İslâmî Araştırmalar*, XV, no:1-2, s. 259-272.

³ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. E. R. Fığlalı), Ankara. 1981, s. 177; Ahmet Yaman, *İslâm Hukukunun Oluşum Süreci ve Sonrasında Siyaset-Hukuk İlişkisi*, Konya 1999, s. 23.

Günlük hayatın içinde temiz yüzlü, iyi giyimli, güzel kokulu, ilim ve fikhî bilgisi ve verâsiyle meclis sahibi olan, ticaretle uğraşan, gelirinin önemli bir kesimini ihtiyaç sahiplerine ve ilim adamlarına dağıtan, aslî kaynaklardan hüküm çıkarma ve fetvâ vermede *yeni bir yöntem* sahibi olan, taassuptan uzak bir tutuma sahip olması nedeniyle kendi görüşlerini bile kabule zorlamayarak talebelerine özgür bir tartışma ortamı sağlayan, günümüzde bile çok önemli sayılan resmî görevleri kabul etmeyerek, bir nevi tek kişilik sivil toplum örgütü gibi çalışan Ebû Hanîfe'nin⁴ siyasî tutumunu incelemek önemlidir.

Gerçekten ömrünün elli iki yılını Emevî; on sekiz yılını Abbâsî yönetiminde geçiren bir hukukçunun, üstelik “Müslümanlar arasında fitne ve karışıklıkların ortaya çıktığı dönemde her Müslüman'ın evinde oturması ve karışıklıktan uzak durması”nı öğütleyen hadisin râvisi⁵ olan bir âlimin düşüncesini değiştirmesine hem pasif; hem de aktif boyutlarıyla muhalif bir siyasî duruş edinmesine neden olan olaylar nelerdir?

Ebû Hanîfe gibi bir âlimin bile fikirlerinden dolayı devlet gücüne karşı korunup korunmadığının tespiti, aynı zamanda o dönemlerde temel haklar ve özgürlüklerin neler olduğunu, devlet görevlilerinin eylem ve işlemlerinden sorumlu tutulup tutulmadığı ve teşekkül döneminde yaşanan ufak bir kırılma ve hukuk devleti anlayışında bir sapmanın günümüz İslâm dünyasının nasıl şekillendirdiğini gösterecektir.

1. Sorun

Ebû Hanîfe'nin fıkha ve akaide dair görüşleri ayrıntılı bir şekilde incelenmesine rağmen, onun içinde bulunduğu sosyo-politik şartlar karşısındaki resmî söyleme muhalif siyasî duruşun gereği olarak maruz kaldığı takipler, cezalandırmalar menkıbe olarak anlatılmış; ama felsefî bir “okuma”ya tâbi tutulmamıştır. Özellikle siyasî ve hukukî bir etik

⁴ İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefayâtü'l-âyân ve enbâ-i ebnâ'i'z-zaman*, tahk. İhsan Abbas, Beyrut. 1977, V, s. 405 vd; Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnavut ve Hüseyin el-Esed), Beyrut 1993, VI, s. 390 vd; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut. ty. XIII, s. 323-328, 330-331, 360-361; Şihabuddin Ebû'l-Abbâs b. Ahmed b. Hacer el-Heysemî, *Menâkıb-u İmâm-ı A'zam*, Ahmet Karadut, Ankara. 1983, s. 53, 101; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemrî el-Endülüfî, *el-İntikâ' fi fadâilil-e'immeti selâseti'l-fukahâ'* (nşr. Abdulfettah Ebû Gudde), Haleb. 1997, s. 186, 230-231, 244, 250, 258, 260.

⁵ Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği bu hadisten başka, Müslümanlar arasında karışıklık çıktığı zaman tıpkı evin döşemesi gibi olmak gerektiği, eğer bir sorunla karşılaşırsa öldüren değil de ölen olmanın daha iyi olduğunu belirten hadislerden kasıt, fitneye karışmamak ve evde oturmaktır. Bu durum, müminlerin bir arada bulunduğu ve her türlü hak ve hukuklarından emin oldukları zaman, başka bir Müslüman grubun isyan etmesine işaret eder. Böyle bir şey olduğu takdirde zaten isyan edenlerle savaşmak şarttır. Çünkü fitneyi uyandıranlara lanet edilmesini bizatihi Peygamberimiz ifade etmiştir. bkz. Şemseddin es-Serahsi, *Kitabü'l-Mebsût*, Çağrı Yay. İstanbul. 1983, X-XII; s. 124; Fitne ve ihtilaflar karşısında tavırlar hakkındaki hadisler için bkz. İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay. 1992, XIII, s. 365 vd. Öldürmektense ölmeyi tercih etmek için bkz. 373; Emevî hanedanı h. 41-132/661-750; Abbâsî hanedanı ise 132-232/750-847 yılları arasında yönetimi ele geçirmiştir.

oluşturarak yapılan hukuk ihlâllerine karşı direnmesinin tahlili ihmal edilmiştir.⁶ Halbuki onun tutum ve tavırları teori-pratik uygunluğunun sonucu olup, eylemlerinde hem “dinî bir ibadet”, hem de siyasî ve hukukî yanlışlıklara vesile olmayarak adaletli ve ahlâklı bir düzen oluşturulmasına katkıda bulunmak esastır.⁷

Ebû Hanîfe'nin siyasî duruşundan kasıt; yönetim tarzına ve ilkelerine ilişkin görüşleri ve tutumları, yönetimin meşrû ve hukukî görmediği uygulamalar karşısında şiddete başvurmada pasif bir muhalefet etiği geliştirmeye (sivil itaatsizlik) imkân sağlayıp sağlamadığının incelenmesidir. Akabinde, Ebû Hanîfe'nin silahlı direnişe meşrûiyet sağlayan fetvâlarla veya maddî yardımlarla tepkisel düşüncelere destek vermesinin “Sivil itaatsiz bir okuma” imkânıyla çelişip çelişmediğini tahlili yapılacaktır.⁸

Acaba düşünce tarihimizin teşekkül dönemini yeniden bir okumasında, son dönem siyasal gelişmeler karşısında yaşanan; özelde insan hakları; genelde hukuk ihlâlleri karşısında liberal demokrasi taraftarlarının üzerinde durduğu “Sivil itaatsizlik” kavramını merkeze almak, bizi anakronizme düşürmeden nasıl bir katkı sağlayabilir? Bu soruya geçmeden önce, niçin bu kavramı tercih ettiğimizi açıklamak gerekir.

2. Niçin Sivil İtaatsizlik Kavramı?

Sivil itaatsizlik terimi, düşünce tarihinin hukuk ve siyaset açısından okunması açısından mihenk taşı konumunda olup; bir *zoon politikon* olan insanın devlet denen ve toplumsal sözleşme temelinde örgütlenmiş aygıt ile olan ilişkilerini özgürlük ve hukuk kavramı çerçevesinde kurgulamasını ifade eder. Bu, bireysel bir adalet ve özgürlük anlayışıyla birlikte onun ötesine geçmek ve toplumsal bir adaleti öncelemenin bilincinde olmak demektir. Zira toplumsal sözleşme ve uzlaşmadan kasıt, belirli bir topluma girmek veya belirli bir yönetim şeklini sorgulamaksızın kabul etmek anlamından ziyade belli *ahlâkî* ilkeleri kabul etmek demektir. Ahlâkî adalet; doğruluk ve dürüstlüğü öncelediği için otoriteye bağlılığı şartlıdır.⁹

Bu çerçevede yapılacak bir okuma sonucunda, öncelikle, bir hakkaniyet ölçütü olarak adaletli ve doğru olmayı önceleyen bir âlimin ve onun düşüncelerinden teşekkül eden hukuk ekolünün, düşünce tarihimizdeki yönetim biçimleri ve gelişimleriyle, toplumsal gerçeklikleri hukuk etiği açısından nasıl etkilediğini görebiliriz.

Birey-devlet ilişkilerinde, devletin bireyi bir kul olarak değil de, yüce ve bağımsız bir kuvvet olarak görmesi, otoritesini bireyden alması, hür ve aydınlık bir devlet yapısı için

⁶ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 326-327; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. O. Kesioğlu, Konya. 1981, s. 13; Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, İstanbul 1994, X, s. 133.

⁷ Temellendirme için bkz. Thomas Merton, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş* (çev. Seda Çiftçi), Kaknüs Yay. İstanbul 2001, s. 25-26.

⁸ Temellendirme için bkz. Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, Afa Yay. İstanbul 1994; s. 29.

⁹ Temellendirme için bkz. Solmaz Z. Hünler, *İki Adalet Arasında: Rawls ve MacIntyre*, Ankara 1997, s. 28-31; Talip Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Hukuk Normu: Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu*, Ankara 2003, s. 17-21, Mâcid Hadduri, *İslâm'da Adalet Kavramı*, çev. S. Ayaz, İstanbul 1991, s. 21-24, 54.

şarttır. Bu bağlamda, hangi dönemde olursa olsun, kanun/ferman/emir adı altında sunulan yaptırımın karşısında “*Bir eylem ve tutumun yanlış olduğunu düşündüğüm zaman ortaya koyacağım doğru davranış nedir?*” sorusu bağlamında sivil itaatsizlik ortaya çıkar. Bu nedenle, pasif direnme veya güncel ismiyle sivil itaatsizlik, “*hak ve hürriyetlerin korunmasında ve kazanılmasında zaman zaman oldukça etkili olarak kullanılmakla beraber, uygulanması hiç de kolay olmayan; aksine son derece çetin olan bir yoldur. Zira baskı ve şiddet karşısında barışçı direniş, şiddete şiddetle karşı koymada olduğundan çok daha fazla yürek pekliliği, sabır, fedakârlık ve moral güç ister.*”¹⁰

Bu zorlukların yanı sıra yapılan hukuksuzluklar karşısında kitlelerin tahrik olma olmalarını engelleyerek olası yanlışlıkların önüne geçebilecek, gerektiğinde kitleleri olumlu bir şekilde sürükleyecek güçlü bir liderin gerekliliği, Ebû Hanîfe’nin düşüncelerini önemli kılar. Çünkü pasif direnmede, hakikate ve adalete derinden bağlılık temel olduğu için “kanun” adı altında da olsa, vicdana uymayan işler talep edilince, buradaki hukukî sapma ve yanlışlık hakkında mezhep imamın olması hasebiyle Ebû Hanîfe’nin tutumu ve siyasî duruşunu bir de sivil itaatsizlik bağlamında okumanın çok faydalı olacağı kanaatindeyim.

3. Sivil İtaatsizlik ve Diğer Eylem Tarzlarından Farkı

Sivil itaatsizlik kavramını; toplumsal ve siyasal hayatımızda hukukî gerçeğe ve demokratik bir yönetime ulaşmada, şiddete dayanmadan, çatışmaya girmeden, alenî, sonucu hesaplanabilir ve hesap soran değil de, hesap veren barışçıl bir politik eylem olarak düşünürsek, diğer politik eylemlerden farkının özellikle belirtilmesi gerekmektedir. Bu nokta, ahlâk felsefesi, hukuk felsefesi ve hukuk sosyoloji açısından sivil itaatsizliğin incelemeye değer ayrı bir öneme sahip olduğunu ortaya çıkaracaktır.

Sivil itaatsizlik; kanunî olduğu varsayımıyla yaşanan hukuksuzluklara karşı, militan bir tavır ve direniş biçimidir; ama son tahlilde, hukuksuzluğu ve haksızlığı gidermeyi hedef aldığı için bir sistem değişikliği talebi yoktur. Yasal olmayan politik bir eylem ortaya konur. Bu eylem, devrim ve isyandan farklıdır, çünkü sorunu, sistem değişikliği olarak değil de, görev çatışması olarak görür.

Sivil itaatsizlikte, öncelikle şiddet yoktur, ihtar ve uyarılarda bulunur; fakat tehdit asla yapılmaz. Yasal düzeltme yolları tıkalı olduğu kesinleşince, en son yöntem olarak sivil itaatsizliğe başvurulur. Sivil itaatsiz bir eylem için adaletli olmak ve temel insan haklarını öncelemek, anayasal rejime politik açıdan bağlı olmak gereklidir.

Haksızlığa uğrayan insanların mağduriyetini gidermek için insanlar arasında bir işbirliği sistemi kurmayı öngören bu tür eylemlerde politik ilkelerin dışında bir referans olmadığı için sadece adalet ve sağduyu ilkelerini temel alınır. Böylece hayatın ahlâkî temeline yönelerek, herkese katılım önerisinde bulunur. Bu nedenlerden dolayı, sivil itaatsizlik, kendisini, içerisinde gerçekleştiği uygarlığın, kültürün, (temel insan hakları

¹⁰ Kapani, a.g.e., s. 314.

ve özgürlükleri) ideolojisinin bir parçası, hukukun temel ilkelerinin bir koruyucusu ve savunucusu olarak görür.¹¹ Yapılan uygulamayı doğru görenlerin katılımı istenmediği gibi, üstelik karşıtı anlamaya çalışmak önem arz eder; öncelikle zihinlere ve vicdanlara yönelik bir çağrı yapılmaya çalışılır.¹² Her yurttaşın kendi başına böyle bir tutum sergileyebilme imkânı olduğu vurgulanır. Önemli olan yanlış ve kötü olarak görülen bir haksızlığa alet olmamaktır. Bunun için doğru bilinen her şey istenildiği zaman yapılmalıdır. Eğer bir şeyi yasaya rağmen kötü olarak görülyorsa, yöneticiye itaat veya saygı yüzünden haksızlığa alet olunamaz, bunun sonu hapis bile olsa böyledir. Çünkü insanı haksız yere hapse atan bir yönetim altında dürüst bir insanın asıl yeri cezaevidir.¹³

3.1. Ebû Hanîfe'nin Siyasî Duruşunda Pasif Muhalefetin Yeri

İmâm-ı A'zam'ın siyasî duruşunda pasif muhalefet tarzına; yani güncel ibaresiyle sivil itaatsizliğe örnek olacak tavırlarını ana hatlarıyla; ama analitik bir şekilde tartışmaya açalım:

Tespit: Dinî/fitrî yapıya ve hukuka aykırı bir düzenlemeye ve devlet başkanının yaptırımına meşrûiyet sağlayacak hiçbir davranış içinde bulunmamak gerekir. Burada fıkıh teriminin din terimiyle özdeş olarak kullanıldığına dikkat edilmelidir; çünkü fıkıh, dini derinliğine anlamaktır. Bu yapabilen kişi, hak ve sorumluluklarının bilincinde demektir.¹⁴ Önemli veya sıradan da olsa bir resmî görev kabul etmeyerek, dinî anlamak ve uygulamak bağlamında bireyin bedensel ve soysal davranışlarını düzenleyen hukukun, bir takım kuru yaptırımlar olmanın ötesinde, bireysel ve toplumsal dönüşümü sağlayan kalbî hâllerin fıkıhına dönüşmesi, düşünce ve eylem uyumu ve uygunluğunu gerektirir.

Örnek: Ebû Hanîfe, ilmiyle âmil olan bir düşünür olarak, bu uygunsuzluğu bozacak hiçbir davranış içinde bulunmamış; başkadılık gibi çok önemli görevleri kabul etmediği gibi, basit ve sıradan bir görevin bile yönetimin haksızlıklarına meşrûiyet sağlayacağı endişesiyle işkence ve hapis cezalarını göze almıştır.¹⁵ Güvenilirliği o dereceye varmıştır ki, muhalif bir duruşu olmasına rağmen, hazineden sorumlu olan yetkili olmasını talep edilmiş, o, bunu da reddederek, sadece ilim talebinde bulunmayı ve öğretmeyi tercih

¹¹ Ökçesiz; *a.g.e.*, İstanbul. 1994; s. 12, Ayrıca bakınız, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (ed. Yakup Coşar), s. 9-26.

¹² Ökçesiz; *Sivil İtaatsizlik*, s. 15.

¹³ Ökçesiz, *a.g.e.*, İstanbul. 1994; s. 31; Ebû Hanîfe için bkz. el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 327

¹⁴ Türkan, *a.g.e.*, s. 27 vd.

¹⁵ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 328; İbn Hallikan; *a.g.e.*, V, s. 406; Ebû Bekr b. Ahmed b. Ali er-Râzi el-Cessâs el-Haneî (ö. 370 h.) *Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut. ty. I, 70; Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî el-Havarizmî, *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, Dâru'l-Maarif, Beyrut. ts., I, s. 92; İbn Hacer el-Heysemî, *a.g.e.*, s. 105 vd; Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, DİB. Ankara ts., s. 77, 112.

etmiştir. Bu entelektüel tavır, insanlar üzerinde kimsenin tahmin etmediği kadar etkili ve verimli olmuştur.¹⁶

Tespit: Bu siyasî tavrın bireysel olduğu, daha sonra talebelerin resmî görevler kabul etmesinden anlaşılmaktadır. Resmî görev kabul eden talebelerinin Ebû Hanîfe'nin özellikle ve sadece fikhî görüşlerini yayarak, siyasî fikirleri hakkında kanaat belirtmemeleri bu anlamda doğal karşılanmalıdır. Gerek Ebû Hanîfe'nin gerekse talebelerinin müstakil tutumlarının olumlu bir sonucu şudur: Bireysel görüş ve tutumlarının halk tarafından rağbet görmesiyle Hanefilik adıyla bir mezhep oluşmaya ve bir nevi kurumsallaşmaya başlamış; kısa bir süre içinde Abbâsî ve Osmanlı devletleri başta olmak üzere birçok siyasal yapılanmanın fikhî mezhebi olarak benimsenmiştir;¹⁷ ama Ebû Hanîfe'nin siyasî duruşunun tezahürlerini buralarda görme imkânı yoktur; dolayısıyla siyasal anlamda Hanefilik, herhangi bir resmî söylemin alt yapısını oluşturmamış veya desteklememiştir, diyebiliriz. (buraya dikkat)

Tespit: Ebû Hanîfe, devlet başkanından gelen hiçbir hediye kabul etmemeye ve onunla yaptığı istişareleri etkileyecek doğrudan bir ilişki içinde olmamaya büyük önem arzetmiştir.

Örnek: Ebû Hanîfe, bu tutumundan çok rahatsız olan yöneticiye, gönderdiği hediyelerin devlet hazinesine ait olduğunu, şahsî mülkünden vermediğini, oysa kendisinin beytûlmalden yardım alacak bir konumda olmadığını belirtmiştir. Abbâsî yöneticisi Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed b. Ali Mansûr (136-158/754-775) ve eşi arasındaki bir gerginlikte, Melik'in hanımının durumunu pekiştiren bir yargıda bulunması karşısında, kadının gönderdiği hediyeleri reddetmesi ve "Ben hakkı müdafaa ettim ve bunu Allah için yaptım. Kimseye yakın olmak istemedim ve dünyalıkta arzu etmedim" demesi bunu göstermektedir.¹⁸

Tespit: O dönemin yargı aygıtı olan yargıcın verdiği hükümlerden veya fakihlerin verdiği fetvâlardan hukuka aykırı olduğunu düşündüklerini açıkça söyleyerek, herhangi bir hukukî yanlışlığı onaylamamaktan kaçınmıştır. Muhteva açısından adalete uygun düşmediğini düşündüğü yargı kararlarını eleştirmiş ve doğru kararı açıkça belirtmiştir. İslâmiyetin ilk dönemlerinden itibaren hukukî sorunların çözümünün genel olarak resmî kadılık/yargıçlık görevlileri tarafından; özel olarak da sivil fakihlerin sorunla ilgili içtihatları ve verdikleri fetvâlarla olduğunu düşünürsek; Ebû Hanîfe gibi bir fakihin verdiği kararların önemi bir kez daha ortaya çıkar.

Çözüm Perspektifi: Yargıcın verdiği bir yanlış kararın infazı, toplumsal vicdanda yaralar açacaktır, bu da hukukî yapının sarsılması demektir. Yukarıda belirtildiği üzere, hak, hukuk ve adalet, bireysel gibi algılanmaktadır, ama bunun ötesinde toplumsal bir önceliğe sahiptir. Diğer bir ifadeyle, normda biçimsel olanın ötesinde iyi olanı gösterdiği için olsa

¹⁶ İbn Abdilber, *a.g.e.*, s. 243, 255.

¹⁷ İbn Abdilber, *a.g.e.*, s. 254; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 473, 501 vd.

¹⁸ Ebû Zehra. *a.g.e.*, s. 45; hediyeleri Mansûr'un gönderdiği rivayeti için bkz. İbn Hacer el-Heysemî, *a.g.e.*, s. 152.

gerek adaletin öncelikli konusu temel toplum yapısıdır. Eğer adalet ilkeleri hakkında bir başlangıç uzlaşması sağlanırsa, toplumsal uzlaşma ve sözleşme sağlanabilir. “Hakkaniyet olarak adalet”ten kasıt budur; yani belirli bir topluma uzlaşma sonucu girmek veya belirli bir yönetim şeklini benimsemek anlamından ziyade belirli ahlâkî ilkeleri kabul etmek ve bunun için mücadele etmek demektir.¹⁹ Bu çerçevede, sivil ve bireysel bir tarzda hak ve hukuku önceleyerek verdiği fetvâlarla Ebû Hanîfe'nin toplumsal yapıyı koruduğunun düşünülmesi gerekirken; o, tam tersi uygulamalarla karşılaştı.

Örnek 1: Ebû Hanîfe'nin fetvâlarına karşı hukukî cevaplar üretemeyenler, kıyas ve reyî önceleyerek yaptığı çıkarımları bahane ederek onu, İslâm'ı ilimik ilmik çözen uğursuz, zındık, görüldüğü gibi olmayan fitneci biri olarak sunmaya başlamışlardır. İrca, halku'l-Kur'ân gibi görüşlere sahip olduğu iddia edilerek, onun fetvâlarının, eline kılıç alıp yönetime karşı savaşmasından daha riskli olduğu söylenerek, siyaseten katletmeye çalışılmıştır. Onun *yeni bir yöntem* kurgulayarak ürettiği çözümlerin, Abdullâh b. Sebe'nin yaptıklarından daha fazla dine zarar verdiğinin, İslâm milletini ifsat ettiğini söylenmesi de bu ithamların derecesini göstermesi bakımından önemlidir.²⁰

Örnek 2: Melik Ebû Ca'fer el-Mansur, halkın Ebû Hanîfe'nin sivil fetvâlarını daha muteber görünce, onu başkadı yaparak kamu düzenindeki olası rahatsızlıkları gidermeyi düşündü. Son tahlilde, bireysel sivil muhalefeti resmî söylemine ekleyerek taraftar yaparak gidermeyi hedefleyen Melik; aslında yönetimi açısından tutarlıydı. Ebû Hanîfe'nin hâkimlerin verdiği kararlardaki yanlışlara dışardan müdahale yerine, başkadılık görevini kabul ederek bunları içerden tashih edebileceğini düşündü. Aslında bir hukukçunun yapması gerekenin bu olduğu bir gerçektir; ama yönetimin yaptığı icraatlara meşrûiyet sağlayacağı gerekçesiyle Ebû Hanîfe bunu reddetti. Melik, resmî görevlilerin zor meselelerle ilgili kendisiyle istişare etmelerine müsaade etmesini istedi; Ebû Hanîfe bunu da kabul etmedi.²¹

Gerekçe: Ebû Hanîfe, yargıcın yöneticiler aleyhine olan durumlarda hukuka uygun kararlar alması gerektiğini, bu ortamda kendisinin bu görevi yapamayacağını hapse girmek ve işkence görmek pahasına söylemiştir. Herşeye rağmen tercihinin ilimle uğraşmak ve öğretmek yönünde kullanması, başkasının bir türlü ulaşamadığı verimi elde etmesine neden olmuştur.²² Bu tespit, o dönemin hukukî yapısını gösterdiği gibi, Ebû Hanîfe'nin hukuk felsefesini göstermesi açısından çok önemlidir.

¹⁹ bkz. Hünler, *a.g.e.*, s. 28-31; Türcan, *a.g.e.*, s. 24.

²⁰ İbn Abdilber, *a.g.e.*, s. 233, 239, 243, 250-252, 254; Ünlü hadis âlimi Buhârî'nin de eleştiri yöneltenler arasında olması için bkz. aynı eser, s. 278; Benzer ifadeler için bkz. Ünal, *a.g.e.*, s. 234, 247.

²¹ İbn Hallikan; *a.g.e.*, V, s. 406; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 328; İbn Hacer el-Heysemî, *a.g.e.*, s. 161-162.

²² Ebû Hanîfe, kadılık için kendisinin yeterli olmadığını söyleyince, Melik “Yalan söylüyorsun” der. Bunun üzerine fakîhin “Bak sizin de dediğiniz gibi yalan söyleyen birinin bu görevi üstlenmesi mümkün değildir, yok eğer doğru söylüyorsam ben bu görevi yapamam” şeklinde cevap vermesi, onun hem kötülüğe alet olmamak hem de karşındakini kendi çıkarımlarıyla tutarsız kılmak açısından zekâsını gösterir. bkz. el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 328-329; Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 57-61.

Tespit: Ebû Hanîfe'nin yargı kararlarına yönelttiği eleştirileri, toplumsal düzenliliğe sivil bir katkı olarak düşünmesi gereken yönetim, sivil muhalefetten rahatsız olmuştur. Dinî/fitrî inancın gereğinin dışı vurumu, somut bir olayda kamu düzenini bozmadığı ve kamu hizmetlerini aksatmadığı sürece hukuka aykırı olamaz. Bu durum aynı zamanda teşekkül döneminden itibaren hukukî yapının resmiyetin dışında bireysel (fakîhler) ve örgütsel bir yapı (fikhî ekoller) içerdiğini göstermektedir.

Tespit: Yargıcın verdiği kararlar ile zalim bir yönetici arasındaki farkın belirlenmesi açısından Ebû Hanîfe'nin duruşu çok önemlidir; zira devlet başkanının fâsık ve zalim olması, Hâkim âdil ise verdiği hükümlerin geçerli olmasına engel olmaz.

Örnek: Emevî devletinin 5. Meliki Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) ve Hicaz valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'yi zalim, fâsık ve fâcir olarak nitelemek, Kûfe kadısı Şureyh'in kararlarının doğruluğu ve geçerliliğine bir hâlel getirmez. Üstelik ümmetin ileri gelen âlimlerinden ihtiyaç içinde olanların devletten yardım almaları, onların yönetime yakınlık gösterdiği ve onu meşrû gördüğü anlamına da gelmez. Yöneticinin zalim olması, yargıcın adaletli kararlarını geçersiz kılmaz, şeklindeki bu ayırım gerçekten çok önemlidir.²³

Çözüm Perspektifi: İslâmiyet, keyfî yönetime karşı çıkar; âdil uygulamaları aslî bir değer olarak tanır. Bu nedenle, hâkimlerin görevleri, hukuk ilkelerini sosyal münasebetlere tatbik etmek ve bireylerin subjektif haklarının korunmasını sağlayan önlemler almaktır. Bu tespit, hâkimlerin hem hukuk ilmine vukufiyetini, hem, toplumda yaşayan örf ve adetleri bilmelerini, hem de dış tesirlere direnecek derecede ahlâklî bir karaktere sahip olmalarını zorunlu kılar. Bu niteliklere sahip olmayan hâkimin vereceği kararların telâfisi imkânsız toplumsal zararlara neden olacağından dolayı İslâm'da somut durumlara göre değişen yöneticilerin keyfî emirleri yerine kanunların uygulandığı bir yönetim tarzı öncelenir. Kanunlardan kasıt da, yönetimin ve siyasetçilerin vazettikleri ilkeler değildir, yasama yetkisi bağımsız bilimsel paradigmlar olarak düşünülebilecek olan fıkıh ekollerine mensup veya hiçbir ekole bağımlı olmayan müçtehid hâkimlerin içtihatlarıyla oluşur. Hâkim kendi içtihadına göre hakikat ne ise hiçbir baskı ve etki altında kalmadan kararını verir; bu yetkisini kimse sınırlandıramaz. Bu, teknik anlamda yasama ve kuvvetler ayrılığı ilkesi anlamına gelir ve hukuk devleti öğretisinin ana unsurlarını oluşturur.²⁴

²³ Bu çerçevede Cessâs, "Hasan el-Basrî, Sa'd b. Cübeyr ve Şa'bi gibi önemli âlimlerin fâsık ve zalim olarak nitelendirilen yönetimden iaşelerini temin etmeleri, haklarını almaları olarak düşünülmemelidir; yoksa yönetimin haksızlıklarına 'evet' dedikleri ve meşrû gördükleri anlamına gelmez" demektedir. Bu kararın ne kadar önemli olduğu, Haccâc'ın tâbiünden yaklaşık dört bin kişiyi öldürdüğünü düşündüğümüz zaman ortaya çıkar. el-Cessâs, *a.g.e.*, s. 71-72, el-Kevserî, *a.g.e.*, s. 141, Hasan el-Basrî ile ilgili müstakil çalışma için bkz. Uyanık, *İslâm Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik-Hasan Basrî Örneği*, Ankara. 1999, İstanbul. 2001; Haccâc'ın yaptıkları ayrıca için bkz. H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi* (çev. İ. Yiğit, S. Gümüş), İstanbul. 1985, I, s. 375 vd.

²⁴ Türkan, *a.g.e.*, s. 143-145; Atar, *a.g.e.*, s. 93, 109 vd; Liberalizmin temel siyasî ilkelerinden biri olan "hukuk devleti" açısından İslâmî verilerin mahiyetine dair Müzakere için bkz. Mustafa Erdoğan, *Liberal Toplum, Liberal Siyaset*,

Tespit: Özellikle Haccâc tarafından Kufe kadılığına atanan Abdurrahman b. Ebû Leylâ'nın²⁵ salt teorik bazda kalan bu fikhî muhalefetten memnun kalacağına, çok rahatsız olması ve Kufe Valisi İbn Hubeyre'ye Ebû Hanîfe'yi şikâyet etmesi, olası bir yanlışlığı gideren, yapıcı ve toplumun huzurunu koruyan bireysel ve sivil bir muhalefetin ne derece etkin olduğunu gösterir.²⁶

Örnek 1: Hukukî bir yanlışlığa işaret eden Ebû Hanîfe'ye aynı şekilde hukukî bir cevap verilmesi daha uygun iken, tam tersine Melik'e şikâyet ettikleri gibi halk karşısında itibarını düşürmek için Ebû Hâtim b. Hibbân el-Büstî gibi mutaassıb âlimler, onun dinden çıktığını, “küfür” içinde olduğu ve zındıklığından dolayı tövbe etmesi gerektiği bile söylemiştir.²⁷

Örnek 2: Yönetici karşısında kendisini zor durumda bırakmak isteyen âlimler ve er-Rebî b. Âsım gibi yöneticinin yanında bulunan tefrişatcının (el-Hâcib) sürekli aleyhine ihbarlarda bulunmasına rağmen, Ebû Hanîfe, asla karşı bir ihbarda bulunmamış, teknik ve hukukî çıkarımlarla kendisini zor durumda bırakmamaya gayret göstermiştir ve her çeşit gıybetten uzak durmuştur.²⁸

Örnek 3: Dönemin önde gelenlerinden Ebû'l-Abbâs Tûsî, Melik'in huzurunda Ebû Hanîfe'ye “Devlet başkanı, bizden bir kimseye, bir adamın boynunu vurun dese ve biz sebebini de bilmesek, bu eylemi yapmak câiz midir?” diye sorarak görüş ister. Ebû Hanîfe, ince bir mantıksal analizle, Melik'in yanlış bir karar vermeyeceğini, adalet sahibi olduğunu, bizatihi Tûsî'ye söyleterek, “Hakkı uygula, gerekçesini sorgulama” diye cevap vererek, kendisine yönelik bu kötü niyeti bertaraf eder.²⁹ Şahsına yönelik bir hile ve saldırıyı, Ebû Hanîfe'nin “Tûsî, güya beni tutmak istedi; ama ben onu sınımsı bağladım” diyerek cevap verirken bile, hakikati her halükârda uygulamasını gündeme getirir.

Soru: Buradan, sebebini bilmeden insan öldürmeyi dolaylı bir şekilde de olsa, uygun gördüğü anlamı çıkabilir mi, diye bir soru akla gelebilir. Ebû Hanîfe'nin gerek yöneticinin gerekse onun hâkimlerinin verdiği kararlardaki yanlışlara açıkça itiraz etmesi gerçeği bu tür bir yorumu engeller, ama maalesef daha sonraları Tûsî ve benzerilerinin genel kabul görmesinden dolayı sigara içmenin yasaklanmasından kardeş katline cevaz veren kanunlara kadar birçok hükmün, devlet başkanının isteği üzere hukukî meşrûiyeti

Ankara 1998, s. 163; Atilla Yayla, *Liberal Bakışlar*, Liberte. Ankara. 2000, s. 180; Râşid halifeler döneminde geçerli olan bu tespitin Emevîler ile birlikte değiştiğini ve yargıya müdahaleler başladığına dair Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın kadıya haber göndererek, hapishanedeki bir mahkumu serbest bırakması için baskı yaptığı ve kadınınca bunu reddettiği örneği için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara. 2001, s. 199-200; Muhammed b. Halef b. Hayyan Vekî', *Ahbârü'l-kudât, Âlemü'l-kütüb*, Beyrut, ts., I, s. 308.

²⁵ Vekî', *a.g.e.*, II, s. 406-407.

²⁶ İbn Hacer el-Heysemî, *a.g.e.*, s. 126; Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 54 vd.

²⁷ İbn Abdilber, *a.g.e.*, s. 231, 243; Ünal, *a.g.e.*, s. 233, 247.

²⁸ İbn Hallikan; *a.g.e.*, V, s. 411-412; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 365; İbn Hacer el-Heysemî, *a.g.e.*, s. 99, 134.

²⁹ İbn Hallikan; *a.g.e.*, V, s. 412; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 365-366; İbn Hacer el-Heysemî, *a.g.e.*, s. 134-135.

fakihler tarafından sağlanmıştır. *Sadece şeriatı uygun düşen şey, siyasî ve muteber olarak görülürken, daha sonra mevcut siyasî paradigmaya uygun görüşler şer'i olarak sunulmaya başlamıştır.*³⁰

Tespit: Musul halkının isyan etmesi ve diğer hukukçuların itaat sözleşmesini bozdukları için bunu hakkettikleri yönünde yargıda bulunarak Melik'e destek vermelerine masına karşılık, Ebû Hanîfe, hukuku ve adaleti incelemiştir. O, yöneticinin icraatlarını beğenmemesine ve onun da kendisi hakkında iyi niyetler beslemediğini bilmesine karşı, “En erdemli cihat, zalim yönetici karşısında doğruyu söyleyendir” hadisinin gereğini yapmış³¹ ve “Müslüman'ın canını almanın üç hukukî temeli olduğunu, bu durumda hiçbirinin gerçekleşmediğini” söyleyerek itiraz etmiştir. Nitekim hiç kimse, “Eğer isyan edersem, yöneticiye karşı canım ve malım helâl olur” diyemez, dolayısıyla böyle bir hukukî sözleşme olmaz. Ayrıca pratiğe aktarılmayan bir suç unsuru ve cezası olamaz. Açıkça bir kalkışma (isyan) içinde olmayan ve kesin bir şekilde buna azmetmeyen kişilerin devlet birimleri tarafından öldürülmesi mümkün değildir, bunun hukukî bir temeli olamaz.

Dönemin önde gelenlerinin şahsına karşı bireysel husumet beslemesine rağmen, Ebû Hanîfe'nin hak, hukuk ve vicdan gözeterek yaptığı bu konuşma üzerine Melik, Musul üzerine yürümekten vazgeçmiştir.³²

Örneklerden görüldüğü üzere, Ebû Hanîfe, bireysel muhalif duruşunu hukukî, ahlâkî ve siyasî boyutlarıyla bütünleştirdiği için olsa gerek toplum kesimlerince büyük bir kabul görmüştür. O kadar ki, Peygamberimizin onun hakkında “Ümmetimden ismi en-Nu'man, künyesi ise Ebû Hanîfe olan bir şahıs gelecektir, o ümmetin ışığıdır” şeklinde bir hadis söylediği rivayet edilerek şahsı kutsallaştırılmaya bile çalışılmıştır.³³

3.2. Ebû Hanîfe'nin Siyasî Duruşunda Aktif Muhalefetin Yeri

Bireysel, yapıcı, barışçı, sivil ve hukukî düzeyde kalan muhalefetin işlevsiz kaldığı zaman *baskıya karşı direnme* meselesi ortaya çıkmaktadır. Bireysel hak ve özgürlükler ihlâl edildiğinde son çare olarak zor ve kuvvet kullanma anlamına gelen *baskıya direnme hakkı*

³⁰ Yaman, *a.g.e.*, s. 153-181.

³¹ Aliyyü'l-Kâri, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, Dâru'l-kutubî'l-ilmiyye, Beyrut ts., s. 370.

³² Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 50-52; Ebû Hanîfe'nin bu kararına rağmen, modern hukukçulardan Ahmet Akgündüz'ün “fiilen isyan etmesi bile isyana hazırlandığı her halinden belli olan bir insanın amme maslahatı için tazir yoluyla idam edileceğini hanefi hukukçuların çoğu kabul etmektedir” (*Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990-1996) şeklindeki tesbitiyle görülen kırılma için bkz. Yaman, *a.g.e.*, s. 179-180.

³³ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 335; İbn Hacer el-Heysemî, *a.g.e.*, s. 20, 40-41; Hadisin ilk defa Horasan'da rivayet edilmesi, sonra Irak'ta nakledilmesinin mevzu olduğunu gösterdiğine dair bilgi için bkz. Sadık Cihan, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosya-Politik Olaylarla İlgisi*, Etüt, Samsun. 1997, 190; Kevserî ise bunun muhtelif yollarla ve birbirleriyle tutarlı metinler şeklinde rivayet edildiğini, üstelik bu râvilerin Allah Resûlüne yalan isnat etmenin ne demek olduğunu bilen seçkin insanlar olduğunu söyleyerek hadisin sahih olduğunu belirtir. bkz. Muhammed Zâhid b. el-Hasen el-Kevserî, *Te'nibü'l-Hâtib 'alâ mâ saqahu fi tercemet-i Ebî Hanîfe mine'l-ekâzib*, Ahmed Hayri nüshasından yeni basım. 1990, s. 60 vd.

günümüzde pozitif hukukta bile yer edinmiştir. Teorik olarak bunun olabilirliğini söylemek yeterli olmuyor, “Baskının kriteri nedir, ne zaman meşrû olarak zor kullanabilir ve ne ölçüde olacaktır? Direnme hakkının normatif değeri nedir?” soruları üzerinde düşünmek hukukçuların yapacağı ayrı bir çalışma konusudur,³⁴ biz bu durumda, Ebû Hanîfe'nin sergilediği tavra dair tespitleri sunmak ve değerlendirmekle yetineceğiz:

1. Tespit: Ebû Hanîfe; Ehl-i Bey'ten Zeyd b. Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin (122/740) ve Yahyâ b. Zeyd b. Ali Zeynelabidin b. Hüseyin b. Ali'nin (ö. 125/743) Emevî yönetiminin; Muhammed (b. Abdillâh b. Hasan b. Hasan b. Ali) en-Nefsu'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'in Abbâsî Yönetiminin yaptıkları zulümlere karşı ayaklanmalarını teorik ve pratik/maddî açıdan desteklemiştir.

Bu nokta Ebû Hanîfe'de okumasını yapmaya çalıştığımız sivil itaatsizlik eylemin içeriğine ters bir şekilde, barışçıl eylemlerin ve hukukî muhalefetin mevcut kanunsuzlara engel olamaması durumunda zulüm ve baskı yapan yöneticilerin bütün yaptıklarına sessiz kalmayı reddedip, silahlı bir eylem teorik (fetvâ) ve maddi destek verdiğini göstermektedir.³⁵

Ebû Hanîfe'nin genel kabul gördüğü şekliyle, fâsık birinin imametini câiz gördüğü iddiasına rağmen silahlı bir eylemi desteklemesinin (hatta İbrahim'in direnişini kastederek, onunla birlikte mücadele etmenin elli kez haccetmekten daha erdemli olduğunu söylemesinin)³⁶ gerekçesi ne olabilir?³⁷ Mevcut yönetimin hukuka uymayan eylemlerinin silahlı bir şekilde sistem değişikliği talebinde bulunmanın pasif muhalefet olarak okunmasının imkânı olmadığına göre gerekçe gerçekten önemlidir:

Gerekçe 1: Ebû Hanîfe'nin fâsık bir kişinin devlet başkanı veya yargıç/kadı olmasını uygun gördüğü, genel kabul görmesine rağmen, doğru değildir. Çünkü devlet başkanlığı için adalet şartı vardır ve halka zulmeden biri bırakın halife olmayı, hâkim bile olamaz. Âdil olması şartı gereği halife, zulüm yapan değil, zulmü kaldıran kişi olmalıdır. Zalim ve fâsık birinin şahitliği kabul edilmediği için rivayet ettiği hadisler de makbul olmaz, hatta namazda öne bile geçirilmez. Böyle bir kişinin devlet başkanlığını kabul etmenin imkânı yoktur; dolayısıyla itaat da etmek gerekmez, demiştir. Üstelik bunu hem Emevî hem de Abbâsî döneminde söylemiş, bu nedenle resmî görevler talep etmemiş, teklif edilenleri ise reddetmiştir. Nitekim son Emevî meliki olan Mervân b. Muhammed'in Irak valisi Yezîd b.

³⁴ bkz. *Münci Kapani, Kamu Hürriyetleri*, Ankara 1981, s. 301-302.

³⁵ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Kitabü'l-cumel min ensâbi'l-eşraf*, tahk. Süheyl Zekkar, Riyad Zirikli, Daru'l-fıkr, Beyrut 1996, III, s. 435,445,453; Ali b. Hüseyin Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyin*, tahk. Ahmed Sakr, Beyrut 1987, s. 310, 314, 324; el-Kevserî, *Te'nib*, s. 138-141; Batı düşüncesinde sivil itaatsizliğin ölümsüz eserini kaleme alan Thoreau'da benzer bir tutum sergiler. O, arkadaşı John Brown'un eylemleri sonucu öldürülmesiyle yeni iddialar ve davranışlar geliştirilmesi gerektiğini düşünür. Yönetim tarzına ve ilişkilerine ilişkin olanlar, yönetim karşısında sivil itaatsizliğe imkân ve izin veren, zorlayan ilkeleri ile son aşamada sivil itaatsizliği silahlı direnişe dönüştüren tepkisel düşünceleri bu çerçevede ayrıca incelenmelidir. bkz. Ökçesiz, *a.g.e.*, s. 29.

³⁶ el-İsfehânî, *Mekâtîl*, s. 324-325.

³⁷ el-Cessâs; *a.g.e.*, I. s. 70; el-Kevserî, *a.g.e.*, s. 138-141.

Ömer b. Hubeyre, Ebû Hanîfe'nin Kûfe kadılığını kabul etmemesi üzerine onu hapsedirmiş, her gün kırbaçlatmıştır. Dostları herhangi basit bir görev alarak bu işkenceden kurtulmasını tavsiye etmişlerse de; Ebû Hanîfe, mescidin kapılarını saymak gibi bir görev bile olsa kabul etmeyeceğini söylemiştir.³⁸

Görüldüğü üzere, Ebû Hanîfe, emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker bağlamında zulme karşı silahlı direnişte bulunmak gerektiğini ve bunun peygamberimiz söylediği üzere şehadetlerin en erdemlisi olduğunu diyerek Zeyd b. Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin'in silahlı muhalefetine yardım edilmesi gerektiğine dair görüş/fetvâ bildirmiştir. Devlet başkanını hırsız bir mütegalibe benzeten ve silahlı muhalefete hukukî zemin sağlayan teorik katkıyla kalmayıp maddi yardımda bulunmuştur.³⁹

Abbâsî yönetimine karşı İbrahim ve Muhammed (b. Abdullah b. Hasan) kardeşlerin silahlı eylemlerini (145/762) Ebû Hanîfe'nin yanısıra birçok fakih de meşrû görmüştür.⁴⁰ Ebû Hanîfe'nin silahlı meşrû görmesiyle eyleme katılan ve öldürülen bir gencin annesi, fakih'e gelerek durumu şikâyet edince, "Keşke oğlunun yerinde ben olsaydım" diyerek tavrının devam ettiğini göstermiştir. Nitekim bu ve benzeri tavırların devamlılığından dolayı, Emevîlere yönelik silahlı eylemlerin hepsi bastırılmıştır; ama "Galip sayılır bu yolda mağlup" sözü gereği, yönetim aleyhine her tarafta gösteriler ve propagandalar yapılmaya devam etmiştir.⁴¹

Gerekçe 2: Melik, Ehl-i beytin ileri gelenleri hapse atıyor, işkence yapıyor, mallarını gasp ediyor, devlet tarafından onlara tanınan tahsisatı kesiyor, böylece Hz. Peygamber'in torunlarını her şeyden mahrum bırakıyor, bir de bunları hutbede açıkça savunuyordu.⁴² Nitekim o dönemin önde gelen hukukçularından İmam Mâlik, bu direnişin meşrûiyetine dair fetvâ vermişti; ama daha sonra kenara çekilmişti; buna rağmen eylemin bastırılması üzerine İmam Mâlik'e de işkence yapıldı.

Ebû Hanîfe ise bu muhalefeti sürekli bir şekilde yaptı. Onun muhalefetini salt teorik bazda ders halkalarıyla yapmanın ötesine geçerek dört bin dirhem maddî yardım

³⁸ İbn Hallikan; *a.g.e.*, V, s. 407-408; el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 326-327; İbn Hacer el-Heysemî, *a.g.e.*, s. 159-160; İbn Abdilber, *a.g.e.*, s. 243, 255.

³⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*; el-Cessâs; *a.g.e.*, s. 70; el-Kevserî, *a.g.e.*, s. 141; Yönetim karşıtı silahlı eylemler ve fikrî alt yapı için bkz. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi ve Kasım er-Ressi*, basılmamış doktora tezi, AÜSBE, 2003, s. 86 vd; İbrahim Hasan, *a.g.e.*, II s. 451 vd; Hüseyin Akman; *Muhammed b. Abdullah'ın Halife Mansur'a Karşı Ayaklanması*, basılmamış yüksek lisans tezi. SAÜ. SBE, 1997, s. 9.

⁴⁰ "Fakihlerden bu konuda farklı düşünen hiçbir kimse yoktu" ibaresi ve Ashabü'l-hadis, Mu'tezile ve Zeydiyye'nin de taraftar olduğu tespiti için bkz. Fehmi Ced'ân, *el-Mihne Bahsün fi cedeli'd-dîni ve's-siyasi fi'l-İslâm*, Amman. 1989, s. 59.

⁴¹ ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, I s. 92. Bu olay, diğer metinlerde, bir kadının değil de, Ebû İshak diye bir şahsın gelerek "Senin fetvân üzere kardeşim bu eylemlerde öldü." demesi üzerine Ebû Hanîfe'nin de ona "Benim nazarımda kardeşinin konumu senin konumundan daha iyidir." diye cevap verdiği şeklinde yer alır. el-Cessâs, *a.g.e.*, I, s. 70, el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 397-398; el-Kevserî, *a.g.e.*, s. 139-140; el-İsfehânî, *Mekâtîl*, s. 324-325; İbrahim Hasan, *a.g.e.*, II, s. 427 vd; Ümit, *agt.*, s. 96 vd. Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin toplumun birçok kesimden destek aldığı tespiti için iddiası için aynı tez s. 115.

⁴² Hutbe için bkz. Akman, *agt.*, s. 29-31.

yapması,⁴³ düşünceleriyle eylemleri arasındaki tutarlılığın göstergesidir. Nitekim onun toplum tarafından sevilen ve sayılan bir âlim olması karşısında Melik, bu muhalefeti taraftarlığa çevirmek için ona resmî görev teklif ederek denemiş, kabul etmemesi üzerine hapse attırılmış ve işkence yaptırmıştır.

Başlangıçta Abbâsî yönetimi hakkında olumlu tavırlar içinde olan Ebû Hanîfe, bu kanaatini değiştirdiğinde bir haksızlığa ve adaletsizliğe alet olmamak ilkesi gereği doğru bildiği hususta ısrarlı olmuştur. Önemli olan, yöneticiye itaat veya saygı yüzünden haksızlığa alet olunmamasıdır. Bunun sonu hapis ve işkence bile olsa alınan tavırdan vazgeçilmez. Bu gerekçelerle yönetim ile işbirliği yapmayı bir mescit inşaatında kerpiçleri saymak⁴⁴ gibi sembolik bir görevin bile yönetime meşrûiyet sağlayacağını düşünerek reddeden Ebû Hanîfe hapiste kalmayı tercih eder. Onun hapiste ölme ihtimali karşısında halk arasında infial olacağı, yönetimin yasallığına zarar geleceği ihtimali düşünülerek serbest bırakılır. Yapılan işkence ve baskılar sonucunda iyece bitap düşen Ebû Hanîfe, kısa bir süre sonra ölür.⁴⁵ Mansur'un Bağdat kadısı olan Hasan b. Umâre tarafından yılanan Ebû Hanîfe'nin cenaze namazının büyük kalabalıklar tarafından defalarca (6) kılınması görüşlerinin benimsenme derecesini gösterir.⁴⁶

Sonuç

Eğer, demokratik, çağdaş, çoğulcu ve katılımcı bir siyasal hayat istiyorsak, temel insan hakları ve özgürlüklerini içeren pozitif hukuk uygulamaları yapılsın ve hukuk siyasallaşmasın diye bir talebimiz varsa, hukuk devleti idesiyle çelişen durumlarda, kamu düzeninin bozulmaması ve kamu hizmetlerinin aksamaması diye bir kaygımız varsa, yaşanan kırılmaları tashih için şiddetsiz, alenî ve kamuya açık, kırmadan ve kırılmadan barışçıl bir eylem tarzı olarak sivil itaatsizliği öncelemek çok önemlidir.

Kanun adı altında sunulan yaptırımlar karşısında *"Bir eylem ve tutumun yanlış olduğunu düşündüğüm zaman ortaya koyacağım doğru davranış nedir?"* sorusu bağlamında Ebû Hanîfe gibi bir hukukçunun deneyimlerinin, dinî ve fitrî yapısının somut dışı vurumu olan tavır ve tutumlarının toplumsal yapıya sivil bir katkı olarak düşünüldüğü takdirde günümüz insanına yeni ufuklar açtığı görülmektedir.

Bununla birlikte, gerek Emevî; gerekse Abbâsî yönetimlerinin bu sivil katkıyı dikkate almadıkları ve yaptıkları haksızlıklarda ısrar etmeleri üzerine, tek kişilik bir sivil toplum örgütü gibi çalışan ve adaleti önceleyen bir hukukçunun aktif muhalefete maddî ve manevî (teorik/fetvâ) destek vererek, yeni yönetim biçimleri belirlemeye yardım

⁴³ el-Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 435, diğer kaynaklar için bkz. Ümit, *agt.*, s. 116, 533 dipnot.

⁴⁴ ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, I, s. 92.

⁴⁵ Ölümünün hapiste mi; yoksa dışarıda mı olduğu hakkında birçok rivayet vardır; hatta hapiste zehirlendiği, için serbest bırakıldığı, kısa bir süre sonra da öldüğü iddia edilmektedir. el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 327,330; İbn Hallikan; *a.g.e.*, s. 414; İbn Hacer el-Heysemî, *a.g.e.*, s. 167-168; Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 45-48; Rivayetlerin tahlili için bkz. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994, s. 25.

⁴⁶ İbn Abdilber, *a.g.e.*, s. 248, 244.

edebileceğini göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla, Ebû Hanîfe'nin bu tavrı, sivil itaatsizlik okumasına ters olmaktan ziyade, düşünce sisteminin ilk erdemini doğruluk, toplumsal yapının ilk erdemi olarak da adaleti önceleyen bir hukukçunun sorgulamayan bir hayat ve yönetim biçimini kabul edemeyeceğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca bu tavır, hukuksuzlukların giderilmesi için alınan bütün önlemlerin geçersiz kaldığı durumda neler olabileceğinin belirtilerini göstermesi açısından çok önemlidir. O halde, *İnsan Hakları Evrensel Bildirisinde* yer aldığı gibi, insanın zulüm ve baskıya karşı son çare olarak şiddete başvurmaya mecbur kalmaması için insan haklarının bir hukuk rejimi ile korunması temel bir zorunluluk olduğunu hatırimızdan çıkarmamız gerekir.

Müzakere

İsa DOĞAN
OMÜ İlähiyat Fakültesi

Muhterem Mevlüt Uyanık'ın tebliğ konusuna geçmeden önce, Peygamberimizin vefatından hemen sonra başlayan siyasetin kısaca arz edilmesini faydalı görüyorum.

Başlangıçlar her zaman orijinal ve önemlidir. Hangi konuda olursa olsun başlangıçta yapılan bir hata ne kadar erken düzeltilirse, gelecekteki etkisi o kadar az olmaktadır. Peygamberimizden sonra başlayan siyasî mücadele daha sonra günümüze kadar bütün İslâm memleketlerinde devam etmiştir. Siyasî mücadele ve kavganın günümüze kadar devam etmiş olması daha başlangıçta siyasî konuda yanlış yapıldığının en açık delilidir.

Peygamberimizin vefatından hemen sonra yerine kimin geçeceği konusunda Sakife toplantısında yapılan tartışmada bazıları hilafeti faziletle, fazileti de Hz. Peygamber'e yakınlıkla temellendirmek istediler. Fazilet gibi sübjektif bir kriter genele ölçü olamayacağı gibi, Hz. Peygamber'e yakınlık hususunda nesnel bir kesinlik de yoktur. Bu bakımdan toplantıda bir uzlaşıya varılamadan alelacele Hz. Ebû Bekir'e biat edilmiştir. Aslında Hz. Peygamber'e biatla Hz. Ebû Bekir'e biat aynı şey değildir. Çünkü toplumda birden fazla kişinin halife olması mümkünken Hz. Peygamber'in alternatifi yoktur. Bu bakımdan Hz. Peygamber'e biat edenler doğru, etmeyenler yanlış olarak kabul edilirken, Hz. Ebû Bekir'e biat edenlerin doğru, etmeyenlerin yanlış üzere olduğunun bir ölçüsü yoktu. Hz. Ebû Bekir, seçilmek için Hz. Peygamber'e yakınlığı dile getirilmesine rağmen, Hz. Peygamber'e kimin daha fazla yakın olduğu kesin değildi. Çünkü kısa bir müddet Hz. Ebû Bekir'e biat etmede tereddüt eden Hz. Ali, Hz. Peygamber'e kendisinin daha yakın olduğunu ve hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia etmişti.¹ Hz. Peygamber, yerine kimseyi bırakmadığı halde Hz. Ebû Bekir'in "Ben Peygamber'in halifesiyim"² demesi, günümüze kadar devam eden siyasetin karakterini ortaya koyuyordu.

İlk halife seçiminde bir uzlaşıya varılamaması ve bu işin baskı ya da oldubitti ile halledilmiş olması, aslında başlangıçta nesnel kriterlere dayalı bir siyaset sisteminin oluşturulmasını gerekli kılıyordu. Kitleler ve kabileler arası uzlaş ancak böyle bir sistemle mümkün olabilirdi.

Sakife toplantısında bulunanların muhtemelen kişisel ya da toplumsal kaygılarından ötürü hilafet meselesi yeteri kadar tartışılamamıştır. O toplantıda Ensar ile Muhacirler arasında ihtilâf çıkınca Hubab b. el-Münzir "Sizden bir Emir, bizden bir Emir" teklifini getirdiği zaman başka tekliflere de izin verilip bu şekilde nesnel kriterler ortaya çıkabilirdi. Aslında problem, Ensar-Muhacir meselesi olmaktan çok kabile meselesi idi. Nitekim daha sonra Muhacirlerden olan iki kabilenin/Haşimî-Emevî meselesi haline

¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, Beyrut 1967, 1/18.

² İbn Hanbel, *el-Müsned*, 1/10-11.

gelmiştir. Kişisel değil, kamu yararı gözetildiği takdirde, Hubab b. el Münzir'in dar çerçevede tutulan uzlaşî teklifi genişletilip, kısa sürede basit bir siyasî sistem oluşturulabilirdi. Örneğin, Ensar-Muhacir endeksli kabilelerin, toplumdaki itibar sırasına göre belirli sürelerle, sırayla bu işi üstlenmeleri kolaylıkla karara bağlanır ve bu sistem münavebeli bir şekilde asgarî problemlerle ebediyen akıp giderdi. En azından Emevî-Haşimî rekabetinin farkında olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer böyle bir sistem oluşturabilir ve her kabile hilafetteki sırasını bilebilirdi. Daha sonra ortaya çıkan hilafet merkezli dinî ve fikrî kabile hareketleri ortaya çıkmaz ve "Nasılsanız öyle idare edilirsiniz"³ hadisi de yaşama şansı bulmuş olurdu. Maalesef, Cemel ve Siffin savaşından sonra böyle bir uzlaşî fırsatı kaçırmıştır.

Peygamberimizden sonra İslâm toplumunda genel karakterli meşrû bir siyaset sistemi oluşturulmadığı için sürekli siyasî kaos yaşanmıştır. Bu karışıklık toplumun bütün alanlarını etkilemiş, siyasette ilgili olan da olmayan da bu kaostan nasibini almıştır. Siffin savaşından sonra Müslüman Arap toplumu pek çok siyasî gruplara ayrılırken, hilafet hiç kimsenin dinî hakkı olmadığı halde; insanlar, bu siyasî gruplardan her biri, hakkında hissî sebeplerle lehte veya aleyhte fetvâlar vermişlerdir. Çünkü başlangıçta veya daha sonra Hz. Peygamber'in hadisi gereği "mü'minlerin şartlarına bağlı kalacağı"⁴ bir siyasî sistem kurulamadı. Bu çelişkiyi yaşayanlardan birisi de Ebû Hanîfe idi.

Müslüman Arap toplumunun siyasî mücadelesinde Ebû Hanîfe, tereddütsüz bir şekilde Hz. Ali tarafında daha doğrusu Ehl-i Beyt tarafında yer aldı. Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Beyt'in yanında yer almasında onların Peygamberimizin akrabaları olmalarından öte daha gerçekçi sebepler vardı. Her şeyden önce Ebû Hanîfe mevâlî idi. Müslüman Arap toplumunda Arap-mevâlî farklılığı çok önce Ebû Hanîfe'nin gençlik yıllarında da vardı. Ebû Hanîfe mevâlî'yi ikinci sınıf vatandaş veya yarım mü'min gören Müslüman Arapları ve onların Arapçı halifelerini desteklemesi psikolojik olarak mümkün değildi. Müslüman Araplar karşısında mevâlî o kadar ezilmişti ki Ebû Hanîfe, bırakın kendisini Araplara denk görmeyi siyaset hakkında konuşmak hakkını da kendisinde görmüyordu. Arapçılığın sembol halifesi Hişâm b. Abdülmelik, anası Çinli bir cariyeye yani mevâlî'den olduğu için Zeyd b. Ali'ye "Sen Çinli bir cariyenin oğlu olduğun halde nasıl hilafet iddiasında bulunuyorsun."⁵ demiştir. Ebû Hanîfe'nin ilk defa açık bir şekilde Ali evladından Zeyd b. Ali'yi desteklemesi, sadece Hz. Peygamber'in torunu olduğu için değil özellikle Zeyd'in yarı mevâlî oluşundan olsa gerektir. Zeyd b. Ali'den sonra Ali evladı ile mevâlîyi tam bir siyasî bütünlük içinde görüyoruz. Çünkü, mevâlî her zaman Ali evladını bir kurtarıcı olarak görmüştür.

Ebû Hanîfe'nin siyasî görüşlerini dinin uygulanması anlamındaki fikhî konularda değil; adalet, eşitlik, insan hakları ve özgürlük gibi olmazsa olmaz konularda aramak

³ Muhammed el Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ' ve müzîlül-ilbâs*, Beyrut, 2/126.

⁴ Ebû Dâvûd, Akdiyye, 12.

⁵ Taberî, *Târih'ül-umem ve'l-mülûk*, Kahire 1939, 5/494.

lâzımdır. Ebû Hanîfe'nin dinin fûrûâtından olan basit hukuk hatalarına veya yanlışlarına karşı tavrıyla toplumda adalet, eşitlik, özgürlük mücadelesi anlamındaki siyasî görüşlerini birbirinden ayırmak gerekir. Onun Zeyd b. Ali ve diğer Hz. Ali evlatlarının yanında savaşa ve silahlı mücadeleye fetvâ vermesi, Hâricîlerde olduğu gibi, dinin fûrûâtıyla ilgili bazı hususların yanlış uygulandığı düşüncesiyle değil, Orta Asya'da mevâlînin yaptığı tipik, âdil, eşit ve özgür yaşama hakkı elde etme mücadelesidir.

Ebû'l-Abbas es-Seffâh halife olduğu zaman ona biat etmek için Medine'den Kûfe'ye giden Ebû Hanîfe şu açıklamayı yapmıştır:

“Hakkı Hz. Peygamber'in soyuna teslim eden, zalimlerin zulmünü bizden kaldıran ve hakikati söylememiz için dilimizi hürriyete erdiren Allah'a hamdolsun ey halife, Allah'ın emri üzere biz sana biat ettik, kıyamete kadar sana verdiğimiz söze bağlı kalacağız. Allah bu makamı Peygamberinin soyundan geri almasın.”⁶

Bu ifadeler, Ebû Hanîfe'nin dinî görüşü değil, siyasî görüşüdür. Çünkü Peygamberimizin soyuna böyle bir imtiyaz tanımış değildir. Ebû Hanîfe'nin, dînî bir hak olarak hilafetin Ali evladının hakkı olduğuna inandığını da düşünmüyorum. Kendisi de bir mevâlî olması sebebiyle daha çok mevâlînin etnik, dinî, sosyal ve siyasal sorunları yüzünden siyaseten Ali evladının yanında yer almıştır. Emevî takibatı yüzünden Orta Asya illerinde mevâlîye sığınan Ali evladı için mevâlî ne kadar önemli ise, dinsel, siyasal ve sosyal hakları elde etme konusunda mevâlî için Ali evladı da o kadar önemlidir. Ebû Hanîfe-Zeyd b. Ali ilişkisinden önce, Müslüman Arap toplumunda “Duafâ” (zayıflar) olarak kabul edilen mevâlî unsur, Hasan, Hüseyin ve İbnü'l-Hanefiyye gibi Ali evladı etrafında toplanmıştı. Zeyd b. Ali'den önce de Hasan, Hüseyin ve İbnü'l-Hanefiyye gibi Ali evladının hilafet istediği ve bunun için her oluşumu değerlendirmeye açık oldukları kuşkusuzdur. İbnü'l-Hanefiyye adına biat alan Muhtar es-Sekafi:

1. Allah'ın kitabına, Peygamberin sünnetine sarılmak,
2. Ehl-i Beyt'in kanını talep etmek,
3. Haramları helâlleştirilenlerle savaşmak,
4. Zayıflar (Duafâ' = mevâlî) korumak, savaşta ve barışta onlarla birlikte olmak kaydıyla biat alır.⁷

İlk üç madde, isyanı kişiselleştirmemek, zahiren Ali evladını şahsî davaları olmaktan çıkarmak ve biatı daha meşrû bir hale getirmek için zikredilen subjektif şeylerdir. Dördüncü maddede zikredilen “savaşta ve barışta birlikte olmak” Ali evladı vasıtasıyla aynı zamanda mevâlînin iktidara gelmesi demektir. Öyleyse daha sonra, Ebû Hanîfe'nin de dâhil olduğu mevâlînin siyaset politikası asla değişmeyecekti. Ebû Hanîfenin, *emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker* (Sivil İtaatsizlik) tavrıyla siyasî tavrını birbirine karıştırmamaya özen gösterdiğini söylemek mümkündür. Ancak duafadan birisi olarak Emevî ve Abbâsî yönetimini asla onaylamadığı ve resmî görev kabul etmediği için

⁶ M. Ebû Zehra, *İslâm'da Fıkî Mezhepler Tarihi*, İst, s. 232.

⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Mısır, 8/267-8.

fetvâlarının zaman zaman devlet tarafından siyasî olarak algılanmış olması da mümkündür. Mevâlî - Ali evladı ilişkilerinde karşılıklı menfaatler söz konusudur. Huruçlarda fazla can kaybının oluşu ve bir başarı da elde edilemeyişi sonucunda Ebû Hanîfe'nin, hayatının sonlarına doğru hilafetin meşveret ve icma ile sabit olabileceğini söylediği görülmüştür.⁸

Muhterem Mevlüt Uyanık tebliğinde çağdaş bir ifade olan “sivil itaatsizlik” kavramını incelemiş, bununla Ebû Hanîfe'nin siyasî duruşunu günümüze taşımak ve değerlendirmek istemiştir.

Önce sivil itaatsizliğin ne olduğu üzerinde duran Sayın Uyanık sivil itaatsizliğin, sözlü ihtar ve uyarı niteliğinde pasif direniş olduğunu söylemiştir. Aslında Ebû Hanîfe'nin hayatında sivil itaatsizlik terimini arayacak olursak bunu onun *emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker* tutumu içinde değerlendirmemiz gerekir. Ebû Hanîfe, resmî görevi ya da sivil vatandaş ayrımı yapmadan *emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker* yapmıştır. *Emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker*, devletin veya devlet görevlilerinin yanlış uygulamalarına karşı yapıldığında bunu, siyasî bir duruş ya da davranış olarak düşünmek doğru değildir. Mevcut siyasî iktidarın kamusal alanda yapmış olduğu yanlış icraat ve eylemleri tenkit eden, yanlışlığını ortaya koyan ve doğrusunu teklif eden Ebû Hanîfe siyaset değil *emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker* yapmıştır. İktidarda kim olursa olsun her bilim adamının ve her bilenin yapması gereken bir şeydir. *Emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker*'in bir kişiye yapılmasıyla bir devlete yapılması arasında fark yoktur.

Ebû Hanîfe'nin kamusal alanda vermiş olduğu fetvâları, Evzâî ve İbn Ebû Leylâ gibi devletin resmî görevlilerinin verdiği fetvâlara karşı fetvâları halka daha doğru gelen ve toplumun daha fazla benimsediği görüşlerdir. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, yönetimine müdahale etmemek kaydıyla dinin uygulanması ile ilgili görüşlerinden ötürü Ebû Hanîfe'ye hatırı sayılır bir baskı yapmamıştır. Hatta kendisine isyan eden Musul halkının cezalandırılmaması hususunda fetvâ veren Ebû Hanîfe'nin görüşünü istemeyerek de olsa kabul etmiştir. Daha da önemlisi toplum huzurunu daha iyi sağlamak için halife tarafından Ebû Hanîfe'ye kadılık teklif edilmiştir. Eğer Ebû Hanîfe fetvâlarında siyasî davransaydı, yani genelin değil belirli bir kişi veya bir zümrenin yararına veya zararına fetvâ verseydi fetvâlarını *emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker* tutumu içinde zikretmek mümkün olmazdı. Kaldı ki böyle bir durum dinin ve bilimin tarafsızlığını ve saygınlığını ortadan kaldırırdı.

Ebû Hanîfe için sivil itaatsizlik ayrı, siyaset veya siyasî direniş ayrı şeylerdir. Ebû Hanîfe'nin yaşadığı çağda, kamusal alanla ilgili verilen fetvâlarda siyasetten etkilenen din bilginleri olmuştur. Ebû Hanîfe için aynı şeyi söylemenin, ona haksızlık olacağını düşünüyorum. Ebû Hanîfe'nin hiçbir eserinde siyasî görüşüyle ilgili bir bilgi yoktur. Ebû Hanîfe'nin sivil itaatsizliği (*emr bi'l-ma'rûf ve nehyi ani'l-munkar*) ile siyasî görüşleri arasında fazla bir ilişki kurmak doğru değildir, kanaatindeyim.

⁸ Saymerî, a.g.e., 59-60; el-Kardevî, *Menâkıbü Ebi Hanîfe*, Beyrut 1981, s. 296.

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Ebû Hanîfe'ye kadılık teklifinde siyasî bir maksadı olma-yabileceği gibi zayıf ihtimal de olsa bu şekilde Arap olmayan unsurları teskin edebileceğini düşünmesi de mümkündür. Ancak Ebû Hanîfe'nin hilâfet makamının, hatta ilim adamlarının ısrarlarına rağmen kadılık görevini kabul etmemesini, tamamen siyasî ve politik bir davranış olarak kabul etmemiz gerekir. Çünkü Abbâsî ve Emevîlerin olumsuz mevâlî politikasını bilerek ve kendisinin de en azından bunun psikolojik sıkıntılarını çeken birisi olarak, hilâfet makamından görev alması, hilâfetin siyasal politikasını ve özelde onların mevâlî politikasını benimsemek ya da en azından onaylamak anlamına gelirdi. Ancak, hilâfetin görev tekliflerini neden geri çevirdiğinin gerçek sebeplerini tam olarak yüksek sesle ortaya koymadığını da söylemek mümkündür.

Aynı şekilde, Ebû Hanîfe'nin huruçlara fetvâ vermesi de siyasî bir davranış idi. Ebû Hanîfe'nin Ali evladı ile ilişkisini anlamak için başından itibaren Emevîlerle Arap olmayan unsurların siyasal ilişkilerini iyi tahlil etmek lâzımdır. Adam öldürmek, mürted olmak ve zina etmiş olmanın dışında hiç kimsenin kanını helâl görmeyen⁹ Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali, Muhammed b. Abdullah en-Nefsü'z-Zekiyye ve İbrahim b. Abdullah'ın isyanlarına fetvâ verip teşvik etmesini, sadece onun siyasî bir görüşü olarak kabul etmek lâzımdır. Onun siyasî tavrında olağanüstü hikmetler aramaya çalışmak, yanlış neticelere götürebilir.

Nitekim, Ebû Hanîfe'nin huruç fetvâları, diğer din ve dünya ile ilgili fetvâları gibi aynı derecede toplumda fazla kabul görmemiştir. Evzâî "Zalimlerle savaşmayı öne sürünceye kadar Ebû Hanîfe'nin her içtihadına katlandık."¹⁰ derken, Ebû İshak el-Fezarî isminde birisi de kardeşinin, İbrahim b. Abdullah'ın hurucunda ölmesi üzerine Ebû Hanîfe'ye gelmiş ve ona:

- Kardeşim sana gelmiş, senden fetvâ istemiş, öyle dediler, deyince Ebû Hanîfe:
- Evet, bana geldi, benden fetvâ istedi ve ben de verdim, dedi. El-Fezarî de "Ne fetvâsı verdin?" diye sordu. Ebû Hanîfe de:
- Huruç fetvâsı verdim, deyince, el-Fezarî:
- Allah belanı versin, dedi ve Hz. Peygamber'in hurucu reddettiğine dair hadisini haber verdi. Ancak Ebû Hanîfe, o hadisin uydurma olduğunu ve kendi görüşüyle fetvâ verdiğini söylemiştir.

Aslında Ebû Hanîfe dışında bütün fakîhler hurucu sıkı şartlara bağlamışlar veya tamamen haram saymışlardır. "İmamlar Kureyş'tendir. Bu, onların sizin üzerinizde sizin de onların üzerindeki bir haktır."¹¹ şeklindeki hadis, bilim adamları ve muhaddislerin geneli tarafından şüphayle karşılanmış olmasına ve hatta sonrakilerin tamamının red istikametinde görüşler beyan etmesine rağmen, Ebû Hanîfe gibi titiz bir hadis

⁹ Ebû Zehra, *İslâm'da Fıkîhî Mezhepler Tarihi*, Hisar Yay., İstanbul s. 234.

¹⁰ Ahmet Yaman, "Siyaset Hukuk İlişkisi Bağlamında Ebû Hanîfe Dönemi", *İslâmî Araştırmalar*, Ebû Hanîfe Özel Sayısı, Sayı: 2, Ankara 2002, s. 278.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/129.

tenkitçisinin, bu hadisi imamet konusunda delil kabul etmesi¹² ilginçtir. Düşünüldüğünde Ebû Hanîfe'nin hem bir Mürciî olup hem de siyasî konuda kılıcı câiz görmesi¹³ daha da ilginçtir. Öyleyse, siyasetin insan psikolojisi üzerinde çok büyük bir baskı unsuru olduğu ve etkilediği açıktır.

Sonuç olarak, Ebû Hanîfe sivil itaatsizlik anlamında *emr bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker* yapmış, bu tutumu zaman zaman başta İbn Ebû Leylâ olmak üzere kamu görevlilerini ve hilafet makamını rahatsız etmiştir. Buna rağmen, Ebû Hanîfe'nin devlet tarafından rahatsız edilmesi, sivil itaatsizliği ya da *emr bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker* yönünden değil, siyasî görüşleri yüzündendir.

¹² en-Nevbahtî, *Firâku'ş-Şia*, İstanbul-1931, s. 17.

¹³ el-Hatib el-Bağdâdî, *Târihü Bağdâd*, Beyrut, 13/384 vd.

Cevap

Mevlüt UYANIK
GÜ Çorum İlähiyat Fakültesi

Saygı değer hocama katkılarından dolayı teşekkür ediyorum. Özellikle Hz. Ali taraftarlarının evâli çerçevesinde incelenmesi hususunu önemsiyorum ve onun üzerinde yeniden düşünceğimi vurguluyorum. Siyaset felsefesinin önemi güncel sorunlara çözüm üretmesinden kaynaklanıyor. Ürettiğiniz çözümlerin hedef kitle tarafından kabul edilmesi, söz konusu çözümleri kendi geleneğinizden temellendirmenizle mümkündür. Yani benim Sokrat'tan vb. bahsetsemim bir anlamı yok. Ama Ebû Hanîfe'den bahsettiğim zaman şöyle ya da böyle hepimizi ilgilendiriyor. Bir anokranizm sorunu var zaman içinde. Ama başka çözüm de yok. bu siyaset felsefesi açısından değerlendirilmesi gereken bir sorun. Mevâli hususunu şundan dolayı önemsiyorum. Burada temel bir sorun var, hukukçu hocalarımızın karar vermek zorunda olduğu husus. Bireysel haklar mı öncelenecek, grup ve kolektivite hakları mı öncelenecek? Ben Ebû Hanîfe'nin mevâlî sorununda da, özellikle hocamın bahsettiği zayıfların yanında olma sorunun da bireysel hak ve hürriyetlerin öncelenmesinin gerektiğini düşündüğü kanaatindeyim. Çünkü bir kişiye yapılan haksızlık bütün insanlara yapılmış haksızlıktır. İster bunu Montesqueu'dan söyleyin, ister âyetle söyleyin. Haksız yere bir kişiyi öldüren bütün ümmeti öldürmüştür. Dünyada bir kişiyi ihya etmek bütün insanları ihya etmek gibidir. Dolayısıyla buradaki duruşun bireysel hak ve hürriyetleri öncelediğini; yapılan bir hukuk ihlâlinin herhangi bir grup veya kolektivite haksızlığına yol açmaması gerektiğini düşünüyorum. Buna katılıyorum. Ama mevâlî yorumuyla bunu zenginleştireceğim. Fakat dinle siyasetin ayrılmasını kesinlikle kabul etmiyorum. Dinle siyaset birbirinden ayrılamaz. Ama din ile devlet birbirinden ayrılabilir mi? İşte bu gün tartıştığımız husus bu. Dinle siyaset ayrılmaz ama dinin, siyasetin meşrûiyet aracı olarak kullanılmasından uzak durulabilir. Ebû Hanîfe'nin tavrının böyle değerlendirilebileceği kanaatindeyim ben. Katkılarından dolayı teşekkür ediyorum, saygılar sunuyorum.

İbrahim Kâfi DÖNMEZ
MÜ İlähiyat Fakültesi

Böyle yüksek bir dikkat düzeyinin yakalanabildiği ortamda tebliğ sunmak, Müzakere yapmak büyük bir zevk, büyük bir mutluluk. Sizlere verdiğiniz bu destekten dolayı tebliğci ve Müzakereci arkadaşlar adına şükranlarımı sunuyorum.